

המנהג להמתין חמש שעות וקצת בין בשר לחלב *

כידוע, הלכה היא שיש להמתין שש שעות בין אכילת בשר לאכילת חלב. יסוד דין זה הוא מדברי מר עוקבא בגמרא, שהמתין בין בשר וחלב מסעודה אחת ל"סעודתא אחריתא"¹, ופירשו רוב הראשונים שהכוונה להמתנת שיעור הזמן שבין סעודה לסעודה, והוא כשש שעות², וכן הכריעו השו"ע וכל האחרונים³, שלא כשיטת חלק מן הראשונים שפירשו שאין הכוונה להמתנת זמן, אלא לסיום הסעודה ו/או אחר נטילה וקינוח⁴.

אמנם יש שנהגו, וכך הוא במשפחתנו, להמתין בין בשר וחלב רק חמש שעות וקצת מסוף האכילה ועד הסעודה הבאה. ומנהג זה טעון בירור, שהרי אף על פי שכתב מהרא"י בעל תרומת הדשן⁵ ש"מי ימחה בידם" של העושים פשרה מדעתם להמתין רק שעה, אחר שחבל ראשונים מתירים אפילו מיד לאחר סיום הסעודה ונטילה וקינוח, הרי כמדומה שרבותינו האחרונים אחזו דווקא בדברי המהרש"ל, שרק המון העם אי אפשר למחות בו, "אבל בבני תורה ראוי למחות בידם ולגעור בהם שלא יקיל", וכן ינהג "כל [מי] שיש בו ריח תורה"⁶. ואף בעל 'תרומת הדשן' סיים ש"הצנועים מושכים ידיהם" מלהקל בזה⁷, וקויימו דבריו ברמ"א

* פורסם בקובץ בית אהרן וישראל קמא, תשס"ט.

¹ חולין דף ק"ה ע"א.

² כדברי הרמב"ם (הלכות מאכלות אסורות פרק ט' הלכה כ"ח), וכן הוזכר שיעור זה בבעל המאור (המאור הגדול חולין ל"ז ע"א ד"ה ועוף; אף שדעתו להקל), ואחריהם הלכו העיטור (שער א' הכשר הבשר דף י"ג ע"א), הרשב"א (תורת הבית הארוך בית ג' שער ד' וכן בתורת הבית הקצר ובמשמרת הבית שם ובחידושו לחולין שם), תלמידי רבנו יונה (על הרי"ף בברכות מ' ע"ב ד"ה לא שנו), רבנו ירוחם (תולדות אדם וחווה נתיב ט"ו חלק ה' דף קל"ז ע"א), רבנו פרץ (בהגהותיו לסמ"ק מצוה ר"ג אות ח'), בעל הגהות אשר"י (על הרא"ש חולין פרק ח' סוף אות ה'), אורחות חיים, כלבו, אגור ועוד ראשונים שהזכירו במפורש השיעור של שש שעות. (ר"ח, ר"ף, רש"י, ראב"ן, רוקח ועוד ראשונים הזכירו שצריך לשהות שיעור סעודה אך לא ביארו מהו השיעור.)

³ יו"ד סימן פ"ט סעיף א'.

⁴ כדעת בה"ג (הלכות ברכות פרק שישי עמ' ע"ו), ואחריו הלכו בעל המאור (הנזכר), ראב"ן הירחי (ספר המנהיג הלכות סעודה עמ' רט"ז-ר"ח), רבנו תם (ספר הישר חלק החידושים סימן תע"ב), תוספות (בחולין שם ד"ה לסעודתא), ראב"ה (חולין סימן אלף ק"ח), ר"א ממיץ (ספר יראים סימן ס"ג; ביראים הקצר סימן קמ"ט), ר"י אור זרוע (ח"א הלכות בשר וחלב סוף סימן ת"ס), המרדכי (חולין סי' תרפ"ז), הרא"ה (בדק הבית על הרשב"א שם דף פ"ו ע"ב), וכן כתב גם אחד מתלמידי רש"י (סידור רש"י סימן תקפ"ז עיי"ש). ויש לדקדק שאף כאן יש שתי שיטות - אלה המצריכים סיום סעודה ממש ואלה המצריכים רק נטילה וקינוח ואפילו באותה סעודה ואכמ"ל.

⁵ בהגהותיו לשערי דורא, סימן ע"ו אות ב',

⁶ ים של שלמה חולין פרק ח' סימן ט', והובאו דבריו בש"ך (ס"ק ב') וט"ז (ס"ק א') ועוד. וראה מה שכתב בזה בעל המעיל צדקה שלא כשיטת המקילים (כנפי יונה על השו"ע שם דף ס"ה ע"א-ע"ב). ובלשון דומה כתב גם רבנו חיים בן עטר (פרי תאר על השו"ע שם ס"ק ה').

⁷ וכן נהג בעצמו כפי שהביא תלמידו בלקט יושר ח"א עמוד ל"ה ענין ב'. אמנם מושכים ידיהם מלהקל בזה - כוונתו למנהג של המתנת שעה ולא דיבר על הממתנים עד השעה השישית. ובאמת אף המהרש"ל וש"ך

ובלבוש⁸. ופשוט שדבריהם אלה נאמרו אף כנגד המנהג, כלומר שלא די בעצם קיום מנהג זה או אחר כדי לסמוך עליו, אלא יש למצוא לו מקור וסימוכין בפוסקים.

ובפרט שלכאורה המנהג להמתין חמש שעות וקצת גרוע יותר מהמנהג להמתין שעה אחת, שכן האוחזים במנהג זה סומכים בבירור על דעת הקדמונים שפירשו שאין צריך המתנה אלא רק סיום סעודה, ואדרבא הוסיפו להחמיר על דבריהם⁹, וגם הובא המנהג בפוסקים, אבל הממתין חמש שעות וקצת ברור ממילא שסובר כדעת המצריכים שש שעות, אלא שנראה כאילו אינו מקיים דבריהם בדקדוק, ח"ו. אבל אחר העיון זיכני ה' למצוא שורש וטעם ברור למנהג זה, להמתין בין בשר וחלב רק חמש שעות וקצת; ואף שכמובן אין בכך נגיעה ויכולת להזיז ממקומו פירוש שהסכימו לו רוב רבותינו האחרונים, והמתנינים שש שעות שלמות בוודאי אין להם לזוז ממנהגם, אבל מכל מקום יש בדברי שלהלן כדי להצדיק ולהליץ בעד הנוהגים כן שאין צריכים לשנות מנהגם, שכן איתן מושבו ביסודי ההלכה.

שש שעות - עד השעה השישית

כאמור, בגמרא מבואר שמר עוקבא המתין בין בשר וחלב מסעודה אחת ל"סעודה אחריתא", וכתב הרמב"ם (שהוא הראש והראשון להגדרת משך ההמתנה) שהמתנה זו היא "כמו שש שעות". ולכאורה מניין לרמב"ם שהמתנה מסעודה אחת לסעודה אחרת היא שש שעות? הרי

וט"ז וסיעתם שכתבו למחות במקילים התכוונו למי שסומך על השיטה שאין צריך המתנה (ורק מוסיף עליה להמתין שעה), ואם כן גם הם יודו שאין למחות בנוהגים להמתין חמש שעות ומשהו שכן אף הם מסתמכים על השיטה להמתין שש שעות אלא שמפרשים בתוכה באופן אחר וראה גם הערה הבאה ובסוף המאמר. ⁸ אף שיש להבחין בינם לבין מהרש"ל וסיעתו, שכן הללו נקטו ברור שהשיטה שצריך המתנה שיעור סעודה היא עיקר הדין ממש, וממילא יש למחות במקילים, ואילו מדברי תרומת הדשן ואחריו הרמ"א ותלמידו הלבוש ניכר שלא הכריעו בין שתי השיטות (וכן מצאנו בסמ"ג וסמ"ק ומהר"ח או"ז והגמ"י ועוד ראשונים שהזכירו שתי השיטות ולא הכריעו ביניהן), אלא רק צידדו שראוי להחמיר כשיטה הנ"ל, וממילא לא שייך למחות במקילים. כן עולה מלשון תרומת הדשן (כנ"ל) ומלשון הרמ"א ("יש מדקדקים ... וכן נכון לעשות") וביותר, מלשון הלבוש ("והמחמיר ... תבוא עליו ברכה") וכן מפורש במנהגי מהרי"ל שכתב שהמנהג הוא להמתין שעה אחת והמתנת שש שעות היא מנהג חסידים (ספר מהרי"ל, הלכות איסור והיתר משערי דורא, סוף אות ח'). וראה גם איסור והיתר הארוך (שער מ' סימן ד') שהביא מנהג זה בלא פקפוק. ועל זה סמכו הפוסקים להתיר המתנת שעה לחולה הצריך לכך, אחר שיברך ויניקה שיניו (חכמת אדם כלל מ' סעיף י"ג ערך השלחן סי' פ"ט סעיף ז').

⁹ וראה בתורת האשם (לבעל התו"ט) כלל ע"ה-ע"ו סוף אות א' שמצא טעם בהלכה למנהג זה של המתנת שעה (ולהבדיל מדברי תרומת הדשן שנהגו כן "כפשרה מדעתם", וראה גם בפר"ח ובגר"א ס"ק ו' שתלו מנהג זה בדברי הזוהר, ובכרתי ופלתי ס"ק ג' שדחה זאת ונתן טעם אחר בהלכה, וכתב "וכמעט מסתברין טעמא". ועיין גם בהגהות זר זהב על איסור והיתר הארוך הנזכר אות ב'). ואגב אציין דבר פלא שבספר 'איסור והיתר' המיוחס לרבנו ירוחם (נדפס ליוורנו תרמ"ב) סימן ל"ט מביא ששיעור ההמתנה עד שיפוג טעם הבשר כשיטת רש"י הוא שלוש שעות; ולא מצאתי לו חבר בראשונים (ואולי הוא ט"ס וצ"ע).

לכאורה יש לומר בפשטות שסעודה אחת היא בבוקר והסעודה האחרת היא בערב¹⁰. אכן, הלחם משנה על אתר¹¹ ביאר שמקור הגדר של שש שעות מסעודה לסעודה הוא על פי דברי חז"ל שסעודת תלמידי חכמים היא בשעה השישית של היום¹², "ואם כן משם עד שש שעות הוי סעודה אחרת". ונראית כוונתו ש"משם" היינו מסעודת תלמידי החכמים, שהיא בשעה השישית, "ועד שש שעות" נוספות שאז סעודת הערב, כלומר ש"סעודה אחרת" היא בשעה השתים עשרה.

ולפי דברי הלחם משנה הללו, יש לדייק שעל כל פנים אי אפשר ללמוד מכאן המתנת שש שעות שלמות מסוף סעודה אחת ועד תחילת הסעודה האחרת¹³, ואף לא שש שעות מסוף האכילה ועד תחילת הסעודה האחרת¹⁴, שהרי הסעודה הראשונה מתחילה בשעה השישית ונמשכת בה, והסעודה האחרת מתחילה כאמור בשעה השתים עשרה, ואם כן מסופה של זו ועד תחילתה של זו אין לנו אלא חמש שעות שלמות ומקצת השעה השישית. וכן כתב הכרתי ופלת¹⁵, שאף שלדעתו יש להמתין לפחות שש שעות שלמות ואין להקל (עיי"ש), מכל מקום דייק בדברי הרמב"ם שתלמידי חכמים אוכלים גם בסוף השעה השישית, ואם כן עד שש שעות נוספות "הרי כאן רק ה' שעות".

אמנם ראייה זו יש לדחות ממה שפשוט בגמרא בכמה מקומות שסעודת הערב היא בשעה הראשונה של הלילה, כלומר בשעה השלוש עשרה מתחילת היום¹⁶; ואם כן מסוף הסעודה הראשונה ועד תחילת הסעודה האחרת, חולפות כשש שעות ממש. ואף שניתן ליישב בדוחק כדברי הכרתי ופלת, שכן בכל זאת היה אפשר לאכול גם בשעה השתים עשרה¹⁷, לא הגענו לכדי הסבר שיש בו להניח את הדעת.

¹⁰ כלשון הרא"ש בחולין שם (פרק ח' סוף אות ה'), וכן הוא בריטב"א (שם ד"ה בשר) והראב"ה (סימן אלף ק"ח) אף תלה זאת בפסוק "בערב בשר לאכול ולחם בבוקר" (שמות ט"ז, ח'). ואמנם ראה תוס' פסחים ב' ע"א ד"ה וכאור שעד שש שעות נקרא בוקר. וכן כתב הגר"א על השו"ע שם ס"ק ג'.

¹¹ פסחים דף י"ב ע"ב, שבת דף י' ע"א. ולהתחיל לאכול מאוחר יותר הרי זה כזורק אבן לחמת, וממילא פשוט שמר עוקבא החל לאכול קודם השעה השביעית. (אם לא שטעם מידי בצפרא עיי"ש; אך מכל מקום נאמר שתלמידי חכמים נוהגים לאכול בשעה השישית.)

¹² כפי דעת ערוך השלחן, יו"ד סימן פ"ט סוף סעיף ד'.

¹³ כפי דעת הדגול מרובה על השו"ע שם ועוד הרבה אחרונים.

¹⁴ על השו"ע שם, ס"ק ג' (אם כי סיים "אבל זה דוחק").

¹⁵ ראה ברכות ב' ע"ב "משעה שהעני נכנס לאכול" וכו', ורש"י שם ד"ה משהעני, וראה גם שם ד' ע"ב.

¹⁶ ולדעת רבנו יונה, רא"ש, רשב"א ועוד ראשונים אף אסור לאכול כחצי שעה קודם זמן קריאת שמע (אף שאינו עניין למר עוקבא), וכן נפסק להלכה (ראה שו"ע או"ח סימן רל"ה סעיף כ').

¹⁷ ראה תרומת הדשן בשו"ת סימן א', שהיה בזמנו מנהג להתפלל ערבית ולקרוא קריאת שמע כמה שעות לפני צאת הכוכבים, והוא הסכים על כל פנים מפלג המנחה ומעלה; ואף שאין כאן מקום להאריך בסוגיה זו, מכל מקום באופן כזה אפשר שיאכלו את סעודת הערב בשעה השתים עשרה של היום, וכמפורש בדבריו, וגם שמע שבמקום אחד אף הגדולים היו נוהגים כן, עיי"ש. ובעקבות דברי הראב"ה שלעיל (הערה 10)

שש שעות זמניות

אכן, ראייה אחרת וגדולה למנהג להמתין חמש שעות ומשהו, יוצאת ממה שבסוגיה בפסחים (וממילא גם בשבת), שהיא מקור גדר שש השעות שברמב"ם (לפי הלחם משנה והגר"א), פשוט בלי ספק שמדובר בשעות זמניות¹⁸; וכן נקטו להלכה מקצת אחרונים, ובראשם הפרי חדש¹⁹. והנה כידוע לשיטת הגר"א ובעל התניא, המחשבים את שתיים עשרה השעות הזמניות מהנץ ועד השקיעה, נמצא שבעיצומו של החורף באופק ארץ ישראל מגיעה השעה הזמנית עד לכדי כחמישים דקות שלנו; כלומר, אותן שש שעות זמניות שלמות עשויות להיות לעיתים חמש שעות שלנו. ואם כן מוכח שלשיטת הרמב"ם וסיעתו (בחישוב שש שעות) יש בחמש שעות וקצת בכדי להעביר הטעם מהפה והבשר מהשיניים! ונפלאתי מלהבין למה הרבה אחרונים שדנו בגדר המדויק של שש שעות, ורובם נקטו שמדובר בשעות קבועות, דנו רק מצד הסברא ולא נחתו לדון ולהביא ראייה ממקורו של הרמב"ם²⁰.

וראיתי בדרכי תשובה²¹ שציין לדברי רבי דוד פארדו²², שכתב שמדברי הפרי חדש שנקט שמדובר בשעות זמניות, נמשך המנהג להמתין בכל השנה כשיעור הזמן הכי קצר של שש שעות זמניות, שכן היות שבעיצומו של החורף נעשה שיעור שש שעות זמניות קצר יותר

אפשר לתלות זאת בפסוק "בין הערבים תאכלו בשר ובבקר תשבועו לחם" (שמות שם י"ב). ובגמרא, אמר אביי מי שיש לו סעודה לא יאכלנה אלא ביום (יומא ע"ד ע"ב; אף שכמבואר שם זהו כדי שיראה את מאכלו, ולפיכך הוא הדין בלילה לאור הנר, כדברי המהרש"א שם בחידושי אגדות ד"ה לא. אבל ראה בפני יהושע בברכות ב' ע"ב ד"ה וכל, שכמדומה תפס יממא' כפשוטו). אלא שקשה לומר שכך היה המנהג בזמן מר עוקבא (עיין היטב ברש"י הנזכר לעיל). ולשיטת המחמירים יהיה צריך לעיין מאידך, שאם סעודה אחריתא היתה בשעה השלוש עשרה יוצא שהמתנת מר עוקבא היתה יותר משש שעות שלמות ואף קרוב לשבע ובכל זאת אין מי שחש לכך. (והכרתי ופילתי הנזכר אכן הרגיש שיש מכאן בית מיחוש להחמיר.)¹⁸ עיין בפסחים שם, וכך מוסכם לכולי עלמא בסוגיית אכילת חמץ וביעורו בערב פסח, וכבר כתב הרמב"ם עצמו שכל השעות שנזכרו במשנה - וממילא בסוגיה שם וכל שכן בבבלייתא - הן שעות זמניות (פירוש המשניות, ברכות פרק א' משנה ה'), ופשוט.

¹⁹ על השו"ע שם ס"ק ב' ו"ס"ק ו', עיי"ש. (והובאו דבריו בספר לחם הפנים ח"א על השו"ע שם אות ה' ובספר עיקרי הד"ט [הנקרא גם 'עיקרי דינים'] לרבי דניאל טירני, סימן י' סוף סעיף ה', ובהגהות מהר"ש אייגר על השו"ע שם.) וראה דברי החיד"א (ברכי יוסף ושיורי ברכה על השו"ע שם ס"ק ג') שביאר דעתו מפני רוב משיגיו (אף שלמעשה כתב להחמיר), וכן הביא מספר סלת למנחה של בעל השבות יעקב, שקיים אף הוא את דברי הפרי חדש, וכתב על זה: "המקל לא הפסיד, שהוא רק מצד חומרת המדקדקים", עיי"ש.

²⁰ ראה בהגהות בעל הכנסת הגדולה על הטור שם (אות ו') שכתב שבזמניו מדובר בשעות קבועות ולא זמניות, שהרי לא שייך לומר שבימי החורף הקצרים הבשר מתעכל יותר מהר, ובדברים דומים דחה מהר"ח אלגאזי את דברי הפר"ח (בעי חיי על השו"ע שם, דף ל"ט ע"ב); וכאמור אחזו בדבריהם רוב האחרונים. (וראה בספר פתח הדעת על הלכות בשר וחלב מסך הפתח אות י"ט שהאריך מאד בכל זה.) אבל לדידן כבר אינו שם הרמב"ם בגמרא מדובר בשעות זמניות, ובפרט לאור דיוק האחרונים ברמב"ם ש"כמו שש שעות" הוא לאו דוקא. (ראה להלן הערה 26)

²¹ סימן פ"ט, ס"ק ו'.

²² בספרו מזמור לדוד, דף ס"א ע"א (והזכיר שם המנהג של שלוש שעות, עיי"ש).

מוכח שדי בשיעור שכזה כדי להעביר את הטעם הנמשך ואת הבשר שבין השיניים, ולא פלוג רבנן; והרי זה ממש כדברינו - והיפך סברת המפרשים שמדובר בשעות קבועות, שתמהו איך אפשר לזמר שבחורף צריך להמתין פחות, וכי מפני שהימים קצרים מתעכל הבשר יותר מהר? אבל באמת אין מי שאומר כך²³, אלא המפרשים שמדובר בשעות זמניות סוברים שדי בזמן הכי קצר של שש שעות זמניות כדי שיתעכל הבשר, ומה שנקטו שש שעות הוא לא בדווקא²⁴, אלא כדי ללמדנו שצריך לכל הפחות כשש שעות זמניות (של חורף), וכאמור. ובעל מזמור לדוד סיים: "ויש להם קצת על מה לסמוך".

המפורש בדברי המאירי

וכל זאת נראה לפי עניות דעתי ובעקבות כמה פוסקים בפירוש דברי הרמב"ם, אבל כשדנתי בדבר לפני אמור"ר הרב יהודה הרצל הנקין שליט"א, הראני שמפורש נמצאים הדברים אצל חד מן קדמאי, הלא הוא רבינו המאירי, שהזכיר את הנוהגים לאכול גבינה אחר עוף, וכתב "ואנו מחמירים עד שישהא שש שעות או חמש, כשיעור שבין סעודה לסעודה, כדין האמור בבשר בהמה"²⁵. ודבריו מפורשים ממש כמנהגנו, ששיעור המתנה בין בשר וחלב אינו שש שעות בדווקא אלא "שש שעות או חמש" היינו חמש ומשהו; וכן חוזר בהמשך דבריו, "שכל מאכל בשר בין של בהמה בין של עוף אינו אוכל גבינה אח"כ עד שיעברו שש שעות או חמש, שהוא שיעור שבין סעודה לסעודה". ואין לומר שכוונתו לרוב השעה השישית בדווקא, שהרי בפעם אחת אף נוקב חמש לבד: "שאף של בין השנים נקרא בשר, כל שלא שהה כשיעור חמש שעות, שהוא שיעור עיכול". והיסוד לדבריו מבואר על פי מה שהארכנו לעיל²⁶, ומקויימים הדברים בסיעתא דשמיא.

²³ מלבד בעל עיקרי הד"ט הנזכר לעיל, עיי"ש. (ובהתאם לסברתו מחמיר בקיץ להמתין שש שעות זמניות שלמות, אף שאז הן יותר משש שעות קבועות.)

²⁴ ולכן לא נזכר שיעור זה בגמרא, וגם הרמב"ם כתב "כמו". וזה מוסכם גם על חלק מהמחמירים, כמו הרב בעל פרח שושן (יו"ד כלל א') שכתב ששיעור שש שעות הוא מפני ש"ארבע זמן סעודה לכל היא" וברוב הימים נמצא שיש יותר משש שעות קבועות עד סעודת הערב, ולכן צריך תמיד שש שעות - כלומר ששיעור זה הוא כעין "לא פלוג" לחומרא; והמתירים סוברים "לא פלוג" לקולא. (ואמנם עיין בתורת האשם כלל ע"ה-ע"ו ריש אות א', שהסביר באופן נהיר יותר את גדר שש השעות.) ועוד רצה הפרח שושן לדחות שלו היתה כוונת הרמב"ם לשעות זמניות היה לו לפרש כן - אבל הלא עינינו הרואות בכל המשנה תורה שלא נהג לפרש כן; וגם בשאר דבריו נראה לענ"ד שיש להשיב, ואכמ"ל.

²⁵ מגן אבות למאירי, ריש ענין ט'. ובדומה לכך נמצאת לשונו בחיבורו הגדול 'בית הבחירה' בחולין שם: "משיעור סעודה לסעודה, והוא שש שעות או קרוב לזה", אף ששם לא הזכיר המילה חמש.

²⁶ ופשוט לעניות דעתי שפירש כן בלשונו של הרמב"ם "כמו שש שעות". ובספר סלת למנחה של בעל השב"ו הנזכר לעיל בדברי החיד"א, אכן דייק כך ברמב"ם "כמו שש שעות - משמע דלאו דוקא". ולשון דומה נמצא בכמה ראשונים, אם כי לא באופן קבוע. (ראה ברשב"א בתורת הבית הקצר בית ג' שער ד' ובתורת הבית הארוך שם, ובאגור הלכות סעודה סימן רכ"ג והלכות איסור והיתר סימן אלף רמ"ב, ובארחות חיים

מדברי הפוסקים בדורנו

ואחר כתבי כל זאת נתתי עיני לדון בספרי פוסקי דורנו המדברים בעניין, ומצאתי שכתב בזה הגר"ע יוסף שליט"א²⁷, ודעתו נוטה להקל להמתין רק חמש שעות ומחצה, ומלבד כמה סימוכין שהזכרנו וכמה שהוסיף הוא, נסמך עוד על הכלל שתוך חצי שעה נחשב כסמוך (אבל יותר מזה נחשב כמופלג), וכן על מה שבזמן הראשונים לא היו השעונים מצויים ואם כן בוודאי היו מקלים באומדנא; ולהלכה סיים שאפשר להקל בזה בשעת הדחק (ובייחוד בעוף, שבו אפשר להקל אף לכתחילה)²⁸. ובתשובה שניה²⁹, הוסיף הגר"ע יוסף שמצא בספר מטה אפרים למהר"א ארדיט, שכתב שבאמת יש לחשב מסוף סעודה הראשונה ועד תחילת האחרונה, ואם כן נמצאת השהיה פחותה משש שעות - כעין דברי הכרתי ופלתי, וכפי שביארנו. וכן ראיתי לאדמו"ר מצאנז קלויזנבורג זצ"ל³⁰, שהליץ בעד מנהג החסידים במקומו להמתין בשעת הצורך רק חמש שעות, אם אכילת הבשר היתה ביום ואכילת החלב בלילה³¹; וכתב שם שאין המנהג חמש בדיוק אלא שמתחילת השעה השישית לא דקדקו בשעון להשלים את השעה. והביא סיוע ממה שמצינו בגמרא שאדם עשוי לטעות בשעה או יותר³², וסיים שכנראה שבשעת הצורך הקלו לסמוך על כל השיטות הללו, "ועכ"פ משעה חמישית ואילך לא דקדקו כל כך".

הלכות איסורי מאכלות אות ע"ג, ובספר כלבו סימן ק"ו, שבכולם נכתב פעם "כשש שעות" או "כמו שש שעות" ובפעמים אחרות "שש שעות".

²⁷ שו"ת יביע אומר ח"א יו"ד סוף סימן ד'.

²⁸ ובתשובה קצרה שנדפסה בקובץ אור תורה' (שנה י"ד חוברת ט', עמ' תס"ט) כתב הגר"ע יוסף שהמקל לכתחילה להמתין חמש שעות ומשהו אף בבשר בהמה, יש לו על מה לסמוך. עוד בדעות פוסקי דורנו, הרב ישראל שטיין שמע מהגרש"ז אויערבך זצ"ל שמי שמקל להמתין פחות משש שעות, לאור לשון הרמב"ם באמת, אינו צריך להמתין חמש שעות ורוב שעה או חצי שעה, אלא די לו בחמש שעות ומשהו (קובץ 'מוריה', שנה כ' גליון י"ב עמ' ע"ט). וכן הביא הרב יצחק יעקב פוקס בשם הגרי"ש אלישיב שליט"א, שזהו עיקר הדין ורק נהגו להחמיר עד סוף שש (ספר 'הכשרות' עמ' רע"ג הערה ע"ו). וגדולה מזו ראיתי בקובץ 'המעין' (כרך י"ט גליון ב', עמ' 33) שהרב יצחק אדלר שמע מצאצאי הגאון ר' יצחק דוב הלוי במברגר מווירצבורג שאביהם נהג בעצמו להמתין בין אכילת בשר וחלב רק חמש שעות ומשהו. (ועוד כתב שיש אומרים שאף הגר"ח מבריסק דייק כן ברמב"ם, אבל קשה לסמוך על שמועות כה"ג.)

²⁹ שו"ת יביע אומר ח"ג יו"ד סימן ג אות ט.

³⁰ שו"ת דברי יציב, כרך ליקוטים והשמטות, סימן ס"ט.

³¹ וכעין מנהג דומה נשמע אצל תלמידי החת"ס סופר. ראה שו"ת שיח יצחק (נדפס בירושלים תשנ"ה) סימן שצ"ט. וראה שו"ת משנה הלכות ח"ב סימן י"א שהזכיר אף הוא את המנהג הנ"ל בצאנז. (וראה גם בספר 'מקדש ישראל' על ימי הספירה וחג השבועות עמ' ש"ז-ש"ט שליקט הרבה שמועות מבית צאנז להמתין פחות משש שעות שלמות. אך ראה מש"כ לעיל סוף הערה 28.) ועיין עוד בדעת תורה למהרש"ם, יו"ד סימן פ"ט סוף סעיף א', במה שכתב לצדד להקל במעבר בין לילה ליום, ובדומה לכך בדעת קדושים (לבעל האשל אברהם מבוטשאטש), יו"ד סימן פ"ט אות ב'.

³² ראה פסחים דף י"ב ע"ב – והרי שם מקורו של הרמב"ם לשש שעות.

ואמור שליט"א המציא לי תשובה שכתב לפני כמה שנים (ולא נדפסה בשו"ת בני בנינים), ומלבד כמה טעמים להקל בשעת הצורך שנזכרו לעיל³³, גם כתב: "ולולי מסתפינא עצם המנהג של היום לאכול ג' ארוחות ביממה לעומת ב' ארוחות ביום שהיה המנהג בימי חז"ל והראשונים, נקרא צורך קצת, מכיון שהתרגלו לארוחות תכופות יותר, כידוע שתחושת הרעבון קשורה להרגל זמני האכילה". וסמך לזה מפורש בארוחות חיים, שכתב שיש שאינם חוששים לאכול גבינה בסעודת המנחה של עצרת אף על פי שלא חלפו שש שעות שלמות מסעודת הבוקר, כי "כיון שהוא תאב לאכול כבר נתעכל הבשר"³⁴. ולפי זה יש מקום להקל במוסד או צבא וכדומה, כשקבעו שתי סעודות בהפרש של שש שעות (ומסופה של זו ועד תחילתה של זו אין אלא חמש שעות ומשהו), בפרט שהוא צורך רבים. והוסיף שמכל מקום מה שאפשר להקל אחר חמש שעות ומשהו, הוא בעיקר כשמדובר בסעודה ממש, שאז נסמך הדבר על לשון הגמרא "סעודתא ... לסעודתא אחריןא", ולא באכילת עראי³⁵.

סיכום

נמצאנו למדים שהגדר למנהג להמתין חמש שעות ומשהו, מופיע מפורש בדברי רבנו המאירי, ושלא במפורש בדברי הרמב"ם (שהוא ראש וראשון לגדר שש השעות), על פי הסבר הכרתי ופלתי ומהר"א ארדיט ועוד אחרונים שדייקו בדבריו ש"כמו שש שעות" כוונתו לאו בדווקא, ונוסף על כך דעת הפרי חדש והסלת למנחה ועוד מקצת אחרונים שאותן שש שעות הן שעות זמניות, וכביאור רבי דוד פארדו שהיות שלפי זה יוצא שדי בשיעור הקצר שבחורף (ובאופק ארץ ישראל הוא כחמש שעות קבועות) כדי להעביר הטעם והבשר, לכן יש שנהגו להמתין כשיעור זה בכל השנה. ועוד הוסיפו לזה פנים כמה מפוסקי דורנו, כדלעיל, ונמצא המנהג בנוי על שיטה ברורה בהלכה.

³³ כמו עניין האומדנא שהוזכר לעיל. והוסיף על זה אמור שליט"א: "ואין לאמר בזה אין דנים אפשר מאי אפשר, שבימיהם שלא היו להם שעונים לא יכלו לדייק בזמנים מה שאין כן היום יש להקפיד על שש שעות מלאות דוקא (ובדומה למה שפירש בתפארת ישראל על המשניות במסכת סנהדרין פרק ה' אות כ', שהיום אפילו נחלקו העדים בהפרש שיעור של שעה אחת בטלה עדותם כיון ששעונים מצויים [...]). לע"ד גם היום לא לכל אחד יש שעון, וגם אם יש לו פעמים שאינו מסתכל בו או שטועה בקריאתו. (ואפילו תאמר כדברי התפארת ישראל, אין משם ראייה לכאן, כי שונה עדות בעיני נפשות שכתוב בה 'הצילו העדה'.)"

³⁴ ארוחות חיים, הלכות איסורי מאכלות אות ע"ג ד"ה ויש. (ומסיים שעל כל פנים על המקילים לנקות היטב את שניהם.) וכן הוא בכלבו סי' ק"ו ד"ה ואחר.

³⁵ ובספר 'כור המבחן' על הלכות בשר וחלב שהשתמש בו אמור שליט"א בשנים בהן למד עם זקנו מרן הגאון ר' יוסף אליהו הענקין זצ"ל, רשם על הגליון מה ששמע ממנו ביו"ד סימן פ"ט: "יש אומרים שחמש שעות ומשהו היו כשש שעות, וברבי חומרות אין להקפיד (זקני) אבל שמעתי ממנו פעם אחר[ת] שלא הסכים לזה". (ואולי ההבדל הוא בין עיקר הדין שיש להחמיר, לבין האוחז במנהג אבותיו.) וראה לעיל הערה 28 בשם עוד גדולים.

ואל תשיבני שמה בכך שנמצא בסיס במקצת ראשונים ואחרונים למנהג זה, והרי הדעה שאין צריך המתנה כלל אלא רק סיום סעודה, אחזו בה סיעה שלמה מגדולי הראשונים, ובכל זאת כתב המהרש"ל למחות בבני תורה הנוהגים כן והסכימו האחרונים שיש להחמיר, שכן אין זה דומה כלל, כי הנוהג כדעת אותם ראשונים הריהו מיקל כנגד השיטה המרכזית בפירוש הגמרא, שצריך המתנת שיעור סעודה אחרת (ושיערוהו בכשש שעות), וכנגד זה כתבו הפוסקים להחמיר כשני הטעמים ושתי השיטות; מה שאין כן מנהגנו, המקיים שיטה זו של המתנת שיעור סעודה, אלא שמפרש בתוכה באופן אחר את גדר שש השעות, והדברים עולים בקנה אחד עם שתי הדרכים בפירוש הגמרא (סיום סעודה והמתנת זמן). וברוך רחמנא דסייען.